

Forgó András

„Vajon az igaz katolikusnak szabad-e a hamis vallásban lévőköt megszenvedni?”

*Katolikus tolerancia a jözefinizmus korában **

II. József trónra lépése után nem egész egy évvel, 1781. október 24-én született meg uralkodása kétségtelenül leghíresebb és legnagyobb hatású intézkedésének, a türelmi rendeletnek végleges szövege a Magyar Királyság alattvalói számára.¹ A hosszas előkészítés után megjelent pápens gyökeres változást hozott az itt élő református, evangélikus és ortodox felekezetek életében még akkor is, ha a szövegében előirt változásokat csak nagy küzdelem árán sikerült a gyakorlatba is átültetni. A rendelet kiadásának körülményeiről és bevezetésének hatásáról Mályusz Elemér állított össze nagyszabású forrásfeltáró és összegző kiadványt.² Az alábbi sorok elsősorban arra a kérdésre keresik a választ, hogy a rendeletben megfogalmazott irányelvek fényében miként viszonyult a katolikus klérus a többi („akatolikus”) felekezethez a 18. század utolsó évtizedeiben. Mennyire nyitott a jözefinista szellem hatására a katolicizmus a többi felekezet felé, és hol voltak ennek a nyitásnak a határai. Végző soron pedig milyen hatással volt II. József felekezeti politikája a katolikus-protestáns viszonyra.

Ehhez előzőr át kell tekintenünk a rendelet szövegének a különböző felekezetek egymáshoz való viszonyára vonatkozó irányelveit, majd két katolikus és egy protestáns szerző kortárs műve alapján kísérlünk meg betekinteni a katolikus papságnak a velük élő többi felekezethez, elsősorban a protestáns közösségekhez való viszonyába.

* A dolgozat a K101571 sz. OTKA projekt támogatásával készült.

¹ Az eredeti fogalmazvány kiadása: Mályusz 1940. 269–276.

² Mályusz 1939, 1940.

II. József türelmi rendelete

„Meggyőződésünk szerint minden kényszer, amely az emberek lelkiismeretére erőszakkal hat, mindennél ártalmasabb, ezzel szemben az olyan helyes türelem, amelyet a keresztényi szeretet javall, mind a vallásra, mind az államra igen nagy haszon forrása, ezért elhatároztuk, hogy e türelmet valamennyi császári és királyi örökös tartományunkban világos törvényekkel megerősítjük.”³

Így fogalmazza meg a rendelet kiadásának szükségességét a szöveg bevezető sorai. Maguk az intézkedések egyrészt megerősítik a református, evangélikus és ortodox felekezetűekre vonatkozó törvényeket és kiváltságokat, amelyeket a bécsi békétől illetve a lipóti privilégiumoktól kezdve elnyertek. Másrészt pedig kiterjesztik a vallási türelmet a Magyar Királyságnak azokra a területeire is, „ahol csak a nem katolikusokat akár törvények, akár kiváltságok vallásuk nyilvános gyakorlásától és más polgári jogok előnyeitől eltiltják.” A rendelet a kérdést a korábbi joggyakorlatnak megfelelően közelíti meg, vagyis továbbra is úgy értelmezi az érintett felekezetek magyarországi helyzetét, hogy különbséget tesz nyilvános és magán vallásgyakorlat között. Nyilvános, korlátozások nélküli vallásgyakorlat a rendelet szövege szerint is csak ott illeti meg tagjaikat, ahol azt a törvények és a királyi kiváltságok garantálják. A többi helyen a magán vallásgyakorlat érvényesül. Ennyiben tehát József is követi az I. Lipót 1691. évi rendeletétől (*Explanatio Leopoldina*) kezdve jelentkező uralkodói irányvonalat. Gyökeres változást az hoz a felekezeti politikában, hogy ezt a magán vallásgyakorlatot nem abban a korlátozott értelemben fogja fel, mint elődei, hanem lényegesen kiterjeszti annak kereteit. Ezzel kapcsolatban fogalmazza meg azt a közismert rendelkezést, hogy „minden olyan, nyilvános vallásgyakorlattal nem bíró helyen, ahol van száz nem katolikus család, és ezeknek van elegendő, törvényes úton biztosított fedezetük imaházak, lelkészlakok, tanítóházak építésére, s ahol a lelkészek és tanítók megfelelő ellátásáról gondoskodni képesek anélkül, hogy a szolgáltató népet ezekkel a hozzájárulásokkal túlságosan megterhelnék, avagy a reá háruló közadók viselése szempontjából meggyengítenék, legyen szabad ugyanazon nem katolikusoknak, vagyis az ágostai és helvét hitvallásúaknak, avagy a görög szertartású nem egyesülteknek magán imaházakat oly módon felépíteni, hogy ezeknek se tornyuk, se harangjuk, se közútról nyíló bejáratuk – olyan, amilyen a nyilvános templomoknak van – ne legyen.”

Ezenkívül megszüntet minden olyan korlátozást, amely a nem katolikusok jogait korábban általánosan vagy egyes helyeken csorbította a hivatalviselés, a birtokképeség és egyéb hasonló területen. Szintén fontos és ismert eleme a rendeletnek, hogy a nem katolikusokat felmenti az ún. dekretális eskü és a katolikus szertartásokon való részvétel alól. Hasonlóan jelentős a házassági jogi

³ A rendelet szövegének magyar fordítása: Sinkovits 1968. 1045–1053. Idézet: 1054.

szabályozás is, mely többek között pontosan meghatározza a vegyes vallású házasságokban és az áttérések után a gyermekek felekezeti hovatartozását.

A fentiekből is jól látszik, hogy József rendeletével távolról sem a vallások közti egyenlőség megteremtését célozta. Az intézkedés szövege ezt világosan ki is fejezi: „ugyanakkor másrésről az országnak azon törvényei és kiváltságai is épségben maradjanak, amelyek az uralkodó vallás javára [az eredetiben: in favorem dominantis religionis] szólnak.”⁴

Mályusz Elemér kutatásaiból tudjuk, hogy József a katolikus egyház dominanciájának szükségességéről már fiatal korában meg volt győződve. Még anyja életében kifejtette, hogy szíve szerint minden alattvalóját katolikussá tenné, de ez csak erőszakkal lenne lehetséges. Erre az útra azonban az államhatalom nem léphet, mert így ítélné az isteni könyörületesség felett, és uralkodni akarna az alattvalók lelkiismeretén. A szíveket csak a Szentlélek világosíthatja meg, az állam a tolerancia érvényesítésével szolgálhatja alattvalói érdekeit. A vallási türelem alkalmazásával eltörölhető az alattvalók közti megkülönböztetés, és így valláskülönbség nélkül mindenki, aki erre alkalmas, hasznára válhat az államnak. De a katolikus vallás elsőségébe vetett hite mutatkozik meg abban a válaszában is, amelyet már egyeduralkodóként fogalmazott meg Kaunitz kancellár véleményére 1781 novemberében. Kaunitz az egyik királyi rezolúció kapcsán aggályosnak nevezte, hogy a rendelet szövegében a katolikus vallás „igaz, egyedül üdvözítő vallásként (wahre, allein selig machende Religion)” szerepel, és javasolta helyette a „mi szent katolikus egyházunk (unsere heilige katholische Kirche)” kifejezés alkalmazását. József azonban elutasította a javaslatot, mert a szöveget nem tervezték nyomtatásban megjelentetni, így azt a kifejezést sem tartotta szükségesnek megváltoztatni, amely úgymond a katolikus egyház lényegét adja.⁵

Ugyancsak Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet arra, hogy József intézkedései is csak a Magyar Királyság bevett felekezeteire vonatkoztak. Az egyéb „szekták” kapcsán elődei, különösen Mária Terézia politikáját követte, aki szintén az államra károsnak tartotta tevékenységüket.⁶ Mályusz Pavel Mitrofanov munkájára támaszkodva a csehországi ábrahámítákat vagy deistákat hozza fel például. Őket a göttingeni felvilágosodás jeles képviselője, August Ludwig Schlözer is különös csoportnak nevezte, mert a felebaráti szeretet hangoztatása mellett minden, az állam szempontjából fontos kötöttséget elutasítottak: az eskü és a katonai szolgálat mellett még a házassági köteléket is.⁷ Nem is tartották kereszténynek magukat, csak a tízparancsolatot tekintették magukra kötelezőnek, és minden egyházi hierarchiát elutasítottak. József 1783. márciusi rendelete

⁴ Sinkovits 1968. 1048; Mályusz 1940. 271.

⁵ Mályusz 1939. 99–100. A nyomtatásra szánt októberi rendeletben azonban a „szent római katolikus (sacra Romano-catholica)” kifejezés szerepelt. – Sinkovits 1968. 1049; Mályusz 1940. 273.

⁶ Mályusz 1939. 113.

⁷ Schlözert idézi: Mitrofanov 1910. 725. (1. jegyzet.)

megparancsolta minden nagykorú férfi és nő Erdélybe telepítését, tizenöt év alatti gyermekeiket pedig a helyi lakosok gondozására bízta. A kemény rendelet egyébként nem sok eredményre vezetett a „szekta” felszámolásában. József még uralkodása végén is fellépett a veszélyesnek ítélt vallási csoportok ellen: 1789. júliusi rendeletével például megtiltotta a mennoniták (az anabaptisták egy csoportja) letelepedését birodalmában.⁸

Egy ausztriai plébános a toleranciáról

A vallási türelem programjának meghirdetése természetesen azonnal visszhangra talált a katolikus klérus tagjai között. A történeti irodalom ebből általában az egyháziak merev elutasító álláspontját emeli ki, az újabb munkák is az ellenállást nevezik meg legfőbb jellemzőként, különösen a főpapság körében.⁹ Másrészt azonban régóta foglalkoztatja a kutatást a klérus azon tagjainak magatartása is, akik a felvilágosodás eszméinek hatására – legalábbis kezdetben – kifejezetten üdvözölték József politikáját, és a felekezeti kérdéseket érintő intézkedéseinek egy részét vagy egészét is támogatták.¹⁰ Ezek egyike volt Marx Anton Wittola, felső-sziléziai születésű plébános. A breslaui jezsuitáknál baccalaureátust szerzett Wittola 1755-ben hagyta el a porosz fennhatóság alá került hazáját, hogy Bécsben folytassa tanulmányait. Hamarosan Christoph Anton Migazzi érsek és a janzenizmus hatása alá került.¹¹ 1774-től a Bécs melletti Probstdorf plébánosaként, valamint könyvcenzorként vált az osztrák katolikus szellemi élet egyik meghatározó alakjává. Bár Mária Terézia kegyéből 1777-ben az infulált prépostságig emelkedett, plébánosi tevékenysége az egyházi közélet helyett mégis inkább az alsópapsághoz köti, műveit pedig a janzenista eszmékhez kötődő lelkipásztori gondolkodás példaként olvashatjuk.¹² 1781 végén jelent meg névtelenül Bécsben a toleranciáról írt munkája,¹³ melyet még az évi keltezéssel szintén Bécsben, a következő évben pedig Magyarországon, magyar nyelven is kinyomtattak.¹⁴ Beszédes adat, hogy a fordítás Szerencsi Nagy István református lelkész munkája.¹⁵ A mű aprólékosan tárgyalja a katolikus és a nem katolikus felekezetek viszonyának lehetőségeit, tehát témánk szempontjá-

⁸ Mitrofanov 1910. 725–726.

⁹ Bahlcke 2006. 323–347.

¹⁰ Lásd a korábbi kutatás eredményeit bemutató, átfogó igényű összefoglalást: Kovács 1979. A téma legújabb feldolgozása: Lehner–Printy 2010.

¹¹ Migazzi és a janzenizmus kapcsolatáról: Hersche 1971.

¹² Brandl 1974. különösen 17–36, valamint Hersche 1977. 251–273.

¹³ Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz nach den Grundsätzen der katholischen Kirche. Von einem wahren Diener in Jesu Christo.

¹⁴ Petrik 1891. 462.

¹⁵ Bellágh 1990. 419.

ból különös jelentősége van. Ezért érdemes részletesen megismernünk tartalmával. Ebben a korabeli magyar fordításra támaszkodhatunk.¹⁶

Wittola munkája három központi kérdésben fogalmazza meg a katolikus egyház viszonyát a vallási türelemhez: „I. Vajon az igaz katolikusnak szabad-e a hamis vallásban lévőket megszenvedni? II. Meddig mehet ez a megszenvedés az Isten megbántódása nélkül? III. Vajon minden efféle megszenvedés a Katolika Anyaszentegyháznak nincsen-e ártalmára?”

„Meg kell vallanom, hogy ifjúságomban oly értelemben voltam, hogy az igaz katolikusnak a hamis vallásba lévőket teljességgel nem kellene megszenvedni, és hogy minden efféle tűrés vétkes, és lágy meleg, vagyis szinte vallásával nem sokat gondoló keresztényre mutat, akiben sem isteni félelem, sem az Isten dicsősége, és felebarátja idvessége iránt való buzgóság nincsen. Azomba harminc esztendőök elfolyása alatt az én szent vallásomat az Isten beszédéből, a Katolika Anyaszentegyháznak eleitől fogva szakadatlanul megvolt tudományából, a Szent Atyák írásából, és az Anyaszentegyház históriájából minél többet tanultam, annál jobban meggyőződtem afelől, hogy egyedül csak az a jó katolikus, aki minden embereket, s következésképpen a hamis vallásban lévőket is örömmel megszenvedni.”¹⁷ Kezdi Wittola egyértelmű szavakkal tárgyának előadását. Álláspontja mellett természetesen a felebaráti szeretettel érvel, utalva a jézusi tanításra. Az eretnekek szeretetéről szerinte különösen az irgalmas szamaritanus története adott példát. „Az elszenvedés (*tolerantia*) az én ítéletem szerint legkisebb grádusa a szeretetnek. Minthogy tehát a Krisztus beszéde szerint az eretnekeket is mind szintén más egyéb embereket szeretni tartozunk, miképpen kérhetik mégis az ő tanítványi, hogy vajon szabad-e nékiek azt megszenvedni? Mintha éppen azt akarnák kérdeni, hogy vajon szabad-e nékiek az ő isteni tanítójoknak fő parancsolatját egészen megtartaniok.”¹⁸

Másrészt viszont az Istentől kinyilatkoztatott vallásnak az üdvösséget és a boldogságot kell szolgálnia. „Hát buzgó szolgája-e az Istennek, aki megszenvedni, hogy a gyomok az ő urának szántóföldét benőjék, nem igyekeztve azt kiirtani?” Erre azonban ez Jézus válasza: hagyjátok felnőni a búzát és a konkolyt az aratásig, nehogy a konkolyt szedvén a búzát is kigyomláljátok.¹⁹ Tehát „az igaz katolikusnak nemcsak lehet, kell is a hamis vallásokat elszenvednie. Mert hiszen, egy jó katolikust sem lehet gondolni, aki egyszersmind jó keresztény nem volna, sem jó keresztényt, aki az ő felebarátját nem szeretné, sem pedig olyan felebarát szeretőt, aki azt, akit szeret, el nem szenvedné.”²⁰

¹⁶ Az alábbiakban idézett részleteket a betűk eredeti hangértékét megtartva, de mai helyesíráshoz igazítva közlöm.

¹⁷ Wittola 1782. 8–9.

¹⁸ Wittola 1782. 11.

¹⁹ Mt 13,29–30.

²⁰ Wittola 1782. 13–14. Vö. Róm 13,1.

A második kérdésre adandó válasz előtt szükségesnek tart egymástól elválasztani néhány dolgot: „más az Anyaszentegyházbeli megszenvedés, más ismét a polgári társaságbeli. E viszont kétféle, tudniillik vagy csupán kegyelemből való megszenvedés, vagy pedig törvények által alkudt vallásbeli szabadság. De még a személyeknek megszenvedése között, és azok tévelygéseiknek megszenvedései között is nagy különbség vagyon. *Szeressétek az embereket*, úgy mond, Szent Ágoston és *töröljétek el a tévelygéseket*.”²¹

A tévelygők kirekesztése az egyházból azonban az Apostol intése szerint²² csak annyit jelenthet – tér rá a szerző a második kérdés megválaszolására –, hogy nem tartunk velük közös istentiszteletet, nem hallgatjuk prédikációjukat és nem olvassuk téves könyveiket. „Egyszóval, valameddig az Ekléziát nem akarják hallgatni, mindaddig olybá kell őket tartanunk, mint pogányokat, és nyilván való bűnösöket, akikkel a vallás dolgaiban társalkodni nemcsak illetlen, hanem veszedelmes is az Isten fiainak, és az ő megbántására válhatnak.” Velük csak a papok beszélhetnek a vallásról.

„De Isten őrizzen, hogy mi a pogányokat és publikánusokat²³ is szeretni és megszenvedni megszűnjünk. Mert így, ami a kereszténynek soha sem lehet szabad, csakhamar az ő üldözőik is lennénk, amint hogy az el nem szenvedéstől a valóságos üldözésig csak egy lépés vagyon, vagyis inkább, az üldözés csak külsőképpen való kiomlása az el nem szenvedésnek.” Tehát a hitetleneket és az eretnekeket is annyira kell megszenvedünk, mint amennyire a felebaráthoz való keresztényi szeretet kötelességei terjednek. Különösen igaz a keresztényi szeretet gyakorlása az olyanokra, akiket az uralkodó megtúr, nemcsak a szeretet parancsa szerint, hanem az isteni rendelés szerint, hiszen az ő parancsa, hogy engedelmeskedjünk az ország fejedelmének.²⁴

„Úgy de nem megvesztegetői-e az eretnekek a kijelentett vallásnak? [...] Nem parancsolja-e az Isten sok ízben az Ótestamentomban a maga választott népének, hogy az ő ellenségeit törölje el? Hogy szenvedheti el hát már ma őket egy keresztény az Isten megbántása nélkül? Főképpen a fejedelem, akinek az Isten a fegyvert, a gonosztevőknek rettegésekre adta kezében, miképpen engedhet vallásbeli elszenvedést, és oltalmat ilyen gonosz embereknek az Istenfélőknek ártalmokra?

Így szoktak a barátok és az ő utánok hallgatók bölcselkedni. Mert meg kell vallani, hogy az üldözésnek lelke, mi közöttünk katolikusok között, és a barátoknak, főképpen pedig a kolduló barátoknak birodalma egyidejű. De igen könnyű erre a felelet. Amit ők erre a dologra az Ótestamentomból oly örömet szoktak előhozni, éppen olyan nagy becsületükre szolgál őnékiek, mint az Istentől a papoknak adatott dészma jussok, és az ő beszédén fundáltatott,

²¹ Wittola 1782. 15 (kiemelések az eredetiben).

²² Vö. Tít 3.

²³ Károli Gáspár bibliafordításában a „publikánus” a vámos megfelelője (Vö. Mt 10,3; Lk 18,10–13).

²⁴ Wittola 1782. 16–19.

személyes és adótól való szabadságokról, a menedékhelyekről s több effélékről való tudományok...”²⁵

„Ők [az eretnekek] az Isten ellenségei. De avagy nem tulajdon az ő ártalmokra vagy-on-é ez? Nem elég boldogtalanok-é ők ez által, ha szinte mi nem üldözzük is őket? Mit tehetnek ők a Mindenhatónak?”²⁶

Az „eretnekek” szabad vallásgyakorlatának megengedése azonban nem jelentti azt, hogy a fejedelem azokat is köteles megtúrní, akik a békesség ellen vannak. „Az Eklézsia pástorinak sem kell az efféle ártalmas embereket tunya szemekkel nézni, mert a szeretet mindég munkás. Csakhogy semmi más fegyverrel nem kell ellenek élni, csupán csak azzal, amelyet a Krisztus az ő kezekbe adott. Tartoznak a magok nyájokat a farkasok ellen inteni és oltalmazni. Tartoznak helyt állani akkor, midőn a farkasok eljönnek. Tartoznak magokat mindég készen tartani, azoknak, akik őket a viadalra kihívják, számot adni. A magok juhaikot a katolika hitben, azaz abban, amelyet *minden időben, mindeniütt, minden keresztények hittének*, szorgalmasan oktatni, és a józan tudománynak mindennemű ellenségeit fundamentomason megcáfolni.”²⁷

Úgy, de hátha eretnekek minket üldöznek? Akkor meg kell nékiek mutatnunk, hogy nekünk erősebb hitünk van az Istenben, mint nékiek, nem is kell őket viszontag üldöznünk.” Mint ahogy az Evangélium is tanítja: Imádkozzatok az üldözőitekért.²⁸ Úgy kell velük bánni, mint akik nem tudják, hogy mit cselekszenek. Nazianzi Szent Gergely példája is erre tanít: amikor őt az ariánusok megtámadták és kövekkel dobálták, nem jelentette fel őket a császárnál, mert akkor ugyan megbűnhődtek volna, de nem tértek volna meg.²⁹

„De talán ezt veti valaki ellenül: avagy a Katolika Anyaszentegyház nem imádkozik-é az eretnekeknek kiirtatásokért? Én azt felelem: nem, hanem csak az eretnekségeknek kiirtatásokért, amelyet is ő, mint az embereknek igaz anyja, nem szenvedhet el. Könyörög Nagypénteken minden mise alkalmatosságával az ő megtérésekért, és így világos jeleit adja mindenkör az ő szeretetének.”³⁰

Úgy de hát az Inquisitio, és más erőszakos eszközök által az eretnekeknek kiirtatásokat, avagy csak nem hagyta-é helybe? Oh éppen nem! Voltaire és más némely viszketeges elméjű emberek ezt az irtóztató botránkozást az Ekléziának tulajdonítják ugyan, mindazáltal nem kell nekünk ezeknek értelmekeket követnünk, hanem [...] szorgalmasan megkülönböztessük azt, *amit az Eklézsia cselekszik attól, amit az Ekléziában a pölyvák, és konkolyok cselekszenek*. Sohult sem

²⁵ Wittola 1782. 20–21.

²⁶ Wittola 1782. 23.

²⁷ Wittola 1782. 25.

²⁸ Mt 5,44

²⁹ Wittola 1782. 26–27.

³⁰ Ez a nagypénteki liturgia egyik könyörgésére utal, amely a liturgikus reform előtt így szólt: „Könyörgünk az eretnekekért és a szakadárokat, hogy a mi Urunk Istenünk szabadítsa meg őket minden tévtantól és a szent és apostoli katolikus Anyaszentegyház kebelébe visszavezetni méltóztassék” (Szunyogh Xavér Ferenc fordítása).

ígérte azt a Krisztus, hogy az ő szántófölde konkoly nélkül, és az ő szérűje polyva nélkül leszen. Csak a hitván és barátoktól elcsábított főpásztorok és papok voltak annyiban üldözői az eretnekeknek, amennyiben ők az Eklézsiának lelkéről, és az ő előttük volt szent tiszt társaiknak példájokról elfelejtkeztek. [...]

De vajon, ha a pápáknak, püspököknek, és más lelkipásztoroknak sokaságokat tekintjük, akik egynéhány száz esztendőktől fogva úgy vélekedtek, hogy ők azzal az Istennek tetsző szolgálatot tésznek, ha eretnekeket mérszárolnak fel Őfelségének, nem azt lehet-e abból kihozni, hogy az üldözésnek lelke a Katolika Anyaszentegyháznak lelke legyen? Semmiképpen nem. Ha szintén feltésszük is, hogy a feljebb említett vádban semmi szerfelett való öregbítés nincsen. A tisztátalan állapotoknak sokasága, melyet ez az Istentől kormányoztatott Bárka magával viszen, nem süllyeszti azt el. Hová futnának különben a választottak az özönvíz elől? Ha szintén a kevesebb számot tészik is a *toleráns* és az idegen vallásúakhoz szeretettel lévő püspökök mái időben, csakugyan nem kevés számúak: mivel ők, magokat mind tudományokkal, mind cselekedetekkel az egész anyaszentegyházi régiséghez foglalják, és az ő részekén, a Katolika Anyaszentegyházról tiszteltetett ezerszámú püspökök vagynak, mert a Katolika Anyaszentegyház nem ma kezdődött.”³¹

Végül rátér a harmadik kérdés megválaszolására is: „...az Istennek felebaráti szeretetről való parancsolatján fundáltatott, és az eretnekeknek, sem tévelygéseikre, sem vélek való ártalmas társalkodásra ki nem terjeszkedő elszenvedése a hamis vallásban lévőknak, a Katolika Anyaszentegyháznak nem árt s nem is árthat.”

Azt lehet ez ellen felhozni, hogy az eretnekek ezzel csak még jobban felbátorodnak. Ez azonban nem baj, mert így csak még szabatosabban megfogalmazzák tételeiket, amelyeket így annál könnyebb lesz megcáfolni. „Az Anyaszentegyháznak tagjai pedig az ilyen megcáfolásokból épületet vésznek, holott ellenbe a gyengébbek némünémű tiszteletekre indítatnak, hogyha üldözésünkkel a mártíromságnak színét adjuk nékiek. [...] Mit tehet a szegény, hamis hitű, ha őtet a mi földünkéből kitoljuk, egyebet, hanem hogy eretnekek tartományába mégyen, ahol soha egész életében több katolikus oktatást nem fog hallani. Holott ha közöttünk maradott volna, könnyen találhatott volna valami Istenfélő papra, aki őtet az Apostol parancsolatja szerint minden békeséges tűréssel és tanítással az ő bal vélekedéseiből kivette volna. S vajon kicsoda tartozik már ő lelkéről és az Anyaszentegyháznak káráról számot adni, én úgy gondolom, az ő üldözője.

Úgy de az eretnek sokkal gonoszabb, hogy sem magát az igazságnak és szeretetnek szelíd útján igaz útra vezéreltetni engedje. Megvallom, a barátok mi bennünk az eretnektől mindég ilyen vélekedést csináltak. Én pedig inkább úgy nézem őket, mint betegeket, akiknek a mi szeretetünkre annyival nagyobb szükségek vagyon, mennél kevésbé érzik a magok betegségeket. Miért kelljen

³¹ Wittola 1782. 28–30.

nékem az én felebarátomat azért gyűlölnem, hogy ő az ő lelkére nézve halálos beteg? A hit Isten ajándéka. Mikor valakit a mi atyáinkfiak közül látunk, hogy néki nincs hiti, akkor tartozunk a minden jóknak adóját kérni, hogy azt adja meg néki, de senkiben is azt bottal belé nem verhetjük.”³²

Kíváncsi lenne, hogy mindenki az igaz hitben éljen, ahogy az is, hogy mindenki egy nyelvet beszéljen, és békességben legyen. Azonban miként Ádám pártütésének bélyegét is hordozni kell maradékainak, úgy az előbbi sem fog bekövetkezni, Krisztus országa pedig csak azokra tartozik, akik azt fiakként fogadják el.

„Nem kell-e hát a buzgó katolikusnak főképpen pedig a papnak, ezen országnak kiterjesztésében buzgólkodni? Igenis kell, de csak azok által az eszközök által, amelyek által azt az apostolok az egész világon kiterjesztették. Vajon gondolja-e Kegyelmed, Kedves Barátom, hogy a dominikánus barát, aki mint inquisitor még inkább szeret vala fiskus, mint életnek és halálnak ura lenni, hogy továbbá a jézsuita, akit mint udvari gyóntató pap, az úgynevezett vallásbéli tanácskozásokban (*conferentia*) kiáltásával minden minisztereket meghaladott, és az ő császárához eképpen szólott: a törökkel való hadakozásban semmi szerencséje, sem pedig a házában áldása nem fogna lenni, eretnekeket el nem törli, templomaikat le nem rontja, gyermekeiket el nem szedi és könyveiket meg nem égetteti; gondolja-e, hogy ezek az emberek a Krisztus országának terjesztésén buzgottak volna? Oh! Szükség felett is meg van a bizonyítva, hogy ők csupán csak az ő magok országoknak kiterjesztésében, amely egészen ebből a világból való, munkálkodtak.”³³

Az ilyen üldözésektől az eretnekek csak megerősödnek, ez pedig az Anyaszentegyháznak nem kíváncsi, hanem egyenesen káros. Ezenkívül az erőszak az eretnekek megtérítését is lehetetlené teszi. Az eretnekekkel való békés meggyőzés jó példáját adják a szent püspökök (Ágoston és társai) donatistákkal szembeni békés fellépése. Ők voltak képesek megszüntetni ezt az eretnekséget, nem a császárok, akik erőszakot alkalmaztak velük szemben.

Erre azt mondják „a világ szerint bölcselkedő papok”, hogy más időben más eszközök szükségesek. De az Anyaszentegyházban mindig csak szakadással járt az eretnekek üldözése. Mert a tőle elszakadt gyülekezetek a teher alatt csak növekedtek. Magyarország és Lengyelország is ide tartozik. „Próbáljuk meg tehát minden tartózkodás nélkül, beszéljünk a mi tévelygő atyáinkfiáival barátságosan afelől, ami Jeruzsálemnek békességére szolgál.”³⁴ Alig ha ötven esztendeig való *tolerantia* után az egész szakadásnak vége nem szakad. Főképpen, ha az Isten az ő népének kegyelmes lévén a római udvari csapodároktól mind ekkoráig meggátoltatott reformációt valamely szabad conciliumban

³² Wittola 1782. 33–36.

³³ Wittola 1782. 36–37.

³⁴ Vö. 122. (121.) zsoltár

(*egyházi gyűlésben*) megengedendi, és a katolikus fejedelmeknek karját a barátoknak szörnyű országok ellen megerősítendi: melyért is néki éjjel nappal tartozunk könyörögni.

Mert a barátok, főképpen az újabbak, nemcsak a valóságos eretnekek ellen való üldözésnek lelkét sugallották belénk szüntelenül, de még az Anyaszentegyház kebelében is mindenütt eretnekeket láttak.” Pedig a barátok által üldözött keresztények sokszor jobb katolikusok voltak, mint gyalázóik. „Azoltától fogva, hogy a szerzetesek idejeket inkább a világon való uralkodásra, és az udvari mesterkedésekre adták, mint a könyvek olvasására, főképpen pedig mioltától fogva a bullajátékot feltalálták: azolta nincs vége-hossza az eretnekké tételnek. [...]

Nosza tehát megvetvén minden előre bevett baráti balvélekedéseket, bátorsággal higgyük el, hogy a keresztényi vallásbéli elszenvedés (*tolerantiá*) az Isten Anyaszentegyházának nemcsak nem lehet ártalmas, de sőt inkább az ő hasznára szolgál, mivel az az elméket össze békélteti, és így reménységet fundál az ő elveszett fiainak visszatérések iránt.

Ami az Anyaszentegyháznak valóságos kárt okoz, a nem egyéb, hanem az a visszaélésekben (*abususokban*) való nyakas megátalkodása sok papoknak, amelyben a mi tévelygő atyánkfiai eleitől fogván megbotránkoztnak, mint példának okáért a képeknek babonás tisztelete, a magok hasznokat űző társaságok, (*fraternitasok*) a mesés ereklék és több félék.”³⁵

A szerző végül összegzi a toleranciáról vallott elveit. „Következésképpen az én egész vélekedésem az, hogy egy jó katolikus a hamis vallásba lévőket nemcsak elszenvedheti, hanem ama szeretetről való nagy parancsolat ereje szerint is tartozik örömeist elszenvedni, és hogy az őhözájok való megszenvedése oly messze, ameddig a felebaráti szeretetnek kötelessége elér, minden tartózkodás nélkül kiterjedhet, és hogy ez elszenvedés, az igaz Anyaszentegyháznak nemcsak nem ártalmas, sőt hasznos. Aki üldözi az embereket, elszeleszti azokat, aki pedig elszenvedi, egybegyűjti őket.[...]

Én bizonyára azt tartom, hogy az Isten minden *tolerans* fejedelmeket, akik a tudatlan és rosszul neveltetett papok kegyetlen uralkodását, a toleranciáról kiadott keresztény törvények által megzabolázzák, mint az ő Anyaszentegyházának jótevőit meg fogja áldani. Mivel ők eszerint nem csak a *tolerans* püspököket, amilyenek Istennek hála, mái napon alkalmas számmal vagynak, jobb papságnak nevelésében és mindennémű abusosoknak eltörlésében megsegítik, hanem az ő dicséretes példájokkal minden katolika vallást nem követő fejedelmeket, akik minket katolikusokat a magok országokban üldöznek, vagy a minket való megszenvedésre felindítják, vagy pedig megszegyenítik őket, ha üldözök akarnának maradni.”³⁶

³⁵ Wittola 1782. 38–44.

³⁶ Wittola 1782. 45–47.

A művet Wittola 1781. szeptember 24-ére,³⁷ tehát még az osztrák türelmi rendelet kiadása előtti időpontra dátumozta, de nehéz nem kihallani a szövegből II. József egyházpolitikájának irányvonalát. A keresztényi türelem uralkodói megfogalmazása mellett kifejezetten kritikus hangot üt meg a szerzetesrendekkel, különösen a józsefi politika által leginkább elvetett kolduló rendekkel, valamint a jezsuitákkal kapcsolatban. Az sem véletlen, hogy a magyar fordítás rövidebb az eredeti megjelenése után, tehát nem sokkal a türelmi rendelet magyarországi publikálását követően napvilágot látott. Gyanúnk nem alaptalan: a művet Wittola az Államtanács megrendelésére írta. A szentszéki reakció sem maradt el: majdnem pontosan két évvel a mű megjelenése után, 1783. szeptember 26-án indexre került Wittola munkája.³⁸ De az írat német nyelvterületen is komoly visszhangra talált, ezt jól mutatja, hogy a szerző egy második és egy harmadik íratot is készített a toleranciáról.³⁹

Batthyány érsek és papjai „toleranciája”

Két évvel Wittola munkájának megjelenése után Bécsben Batthyány József hercegprímás tevékenységéről jelent meg egy rövid német nyelvű írás, melynek szerzőjeként a Wille nevet tüntették fel.⁴⁰ E név mögött a kor ismert publicistája, Leopold Alois Hoffmann bújkál meg. Az írat két település anabaptistáinak katolikus hitre térítését mutatja be, melyben a szerző megfogalmazása szerint Batthyány prímásnak a más felekezetűekkel szembeni türelmes magatartása mutatkozik meg.

Szobotist és Nagylévárd lakói hosszú évekkel azelőtt csatlakoztak az újrakeresztelők „szektájához”. Később egyre inkább áttértek a katolikus hitre, de ezt nem meggyőződésből tették. Ezt bizonyítja a szerző szerint az is, hogy a közösség később újra visszatért a korábbi hitéhez, a végén pedig úgy tűnt, már nem is tudták, miben hisznek.

Erről értesült a hercegprímás és megsajnálta ezeknek az embereknek a sorsát és tévelygését. Ez az atyai együttérzés pedig fontos döntésre sarkallta. Döntése a szerző szerint illett a püspöki méltósághoz, és távol állt a korábbi idők üldözéseinek szellemiségétől. Ez is jól mutatja, hogy Isten ezekben az időkben mind több olyan embert támaszt, aki a béke és a türelem szellemétől vezérelve kormányozza egyházát és a tévelygőket helyes útra tereli.

³⁷ Wittola 1782. 48.

³⁸ Brandl 1974. 101, 103.

³⁹ Zweytes Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz nach den Grundsätzen der katholischen Kirche. Wien 1782; Des bekannten österreichischen Pfarrers drittes Schreiben über die Toleranz, nach den Grundsätzen der katholischen Kirche. Wien 1782. – Brandl 1974. 105. (67, 68. j.)

⁴⁰ Hoffmann 1783.

A prímás el akarta kerülni a kényszernek még a látszatát is, ezért az ország legkiválóbb embereiből küldött néhányat követül a két településre, azzal az egyetlen utasítással, hogy jóságosan és barátságosan vizsgálják ki az ügyet, és tartózkodjanak minden olyan eszköztől, amely nem a meggyőzést és a szívek valódi megtérését szolgálja. A Szobotistot felkereső küldöttségnek tagja volt az esztergomi főszékeskáptalan egy kanonokja és az illetékes esperes, Nyitra vármegye részéről egy szolgabíró és egy megyei esküdt. Nagylévárdra a pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokja, Pozsony megye részéről pedig szintén egy szolgabíró, valamint két esküdt látogatott. Ők azon fáradoztak, hogy a két település lakosait barátságos rábeszélés útján nyerjék meg úgy, hogy elmagyarázzák nekik a lelkükre leselkedő veszélyt, és a katolikus vallás tanításának valódi szellemiségét. Ennek hatására mindkét faluból követeket küldtek Pozsonyba, hogy értesítsék a prímást igaz és önkéntes megtérésükről. A prímás atyai jósággal fogadta őket, és azzal a tanáccsal bocsájtotta őket útjukra, hogy mindent, amit tesznek, jól gondolják át.

Így lassan elérkezett az a nap, amikor nyilvánosan letették a katolikus hitvallást. Ezen a napon Nagylévárdon egy ferences szerzetes mondott szentbeszédet, amely igen hatásos volt, és az újonnan megtérteket megerősítette elhatározásukban. Ezután ünnepélyes misét tartottak, és mindenki letette a hitvallást.

A hitvallók egyike azonban elhúzta a kezét az evangéliumos könyvről, mondván: nehezeze esik az eskü letétele. Őt elbocsájtották és azt tanácsolták neki, hogy nyugodjon meg kétsége felől és hagyja magát meggyőzni. Az ezt követő beszélgetés után ismét visszatért, és buzgón kérte, hogy letehesse a hitvallást, amit meg is tett. A vármegye képviselői egyébként sem mulasztották el, hogy meggyőzzék és megnyugtassák az újonnan megtérteket. Ezért állhatatosságuk jeleként összegyűjtették velük és a plébánia udvarára hordatták a káros könyveiket. Ezt a kényszer nélküli követelést (*zwanglose Forderung*) olyan készségesen teljesítették, hogy a jóemberek néhány gyanún felül álló és nem kártékony könyvet is átadtak. Ezeket visszaadták nekik, a káros könyvek helyett pedig hasznos lelki irodalmat és imakönyveket kaptak. Mindenkinek, aki „hamis (*unücht*)” bibliát hozott a plébánia udvarára, „valódit” adtak, és más jó katolikus könyveket osztottak ki és osztanak ki ma is. Az események során a prímás egyszer személyesen is megjelent a településeken, atyai jósággal intette és tanította az embereket, szeretettel és törődéssel bátorította őket a további állhatatosságra.

Eddig a történet. A szerző összefoglalásképpen kiemeli, hogy ez az eset is azt bizonyítja: az embert szeretettel és gyengédséggel minden jóra rá lehet venni. Krisztus tanítása megtalálja az utat a szívekhez, ahogy maga a Megváltó is tanította. Nem kétséges – folytatja a mű érvelése –, hogy ezek az emberek, akik ilyen módon önként felhagytak tévedéseikkel, megmaradtak volna benne, ha a spanyol inkvizíció szellemében bántalmazták és kényszerítették volna őket. Nem kételkedhetünk benne, mert egy másik tény bizonyítja, hogy más esetek-

ben nyakasok maradtak, mert akkor erőszakkal és üldözéssel akarták őket a katolikus hitre kényszeríteni.

Korábban a jezsuiták próbálkoztak a saját módszereikkel e települések térítésével. Az ő eszközüik azonban a fenyegetés és szidalmazás, érveik pedig a botütések voltak. Ez oda vezetett, hogy felkorbácsolódtak a kedélyek, a szívek pedig megkeményedtek. „Istennek hála, ezt a térítési módot a sötétség más művével együtt, mely a korábbi időket károsította, megsemmisítették. Istennek hála, aki hűséges pásztorokat állított nyája elé, olyanokat, akik a béke és a gyengédség szellemével terjesztik őt a hívek szívében! Ezek azok az utak, amelyeken a juhokat az akolba lehet vezetni. Ezek voltak azok az utak, amelyen Krisztus és apostolai megnyerték a lelkeket és a megtérítették őket. És ők parancsolták meg, hogy mindenki, aki lelkeket akar téríteni, ezt az utat járja. [...] Hála a méltó püspöknek, Magyarország prímásának, akinek rendelkezésére ez a megtérés így végbe mehetett és befejeződhetett! Hála az egész katolikus egyháznak! Példája legyen az ő számára jutalom, másoknak pedig követendő példa és a fanatizmus szégyene.”

Ha jobban szemügyre vesszük a szöveget, akkor a szerző érzelmes előadásmódja mögül végső soron a felekezetszerveződés korának térítési eszközei bújnak elő: a település lakóit először meggyőzik vallásuk hibás és káros voltáról, akik ezt követően nyilvános formában, a hitvallást letéve áttérnek a katolikus hitre. A régi tanokat tartalmazó vallási műveket begyűjtik tőlük, és gondoskodnak katolikus lelkiismereti művek elterjesztéséről. Ezzel kapcsolatban a kései olvasó szemében egyenesen cinikus megjegyzésként is hathat a szerzőnek az a megfogalmazása, hogy az áttértek buzgóságából gyanún felül álló könyvet is átadtak, amelyeket a „jóságos” térítők visszaszolgáltattak nekik. Hiszen a világért sem a könyvek megsemmisítése, csak a tévelygőknek az igaz útra terelése volt a céljuk. A műben felbukkanó, bottal térítő jezsuiták felemlegetése azonban már jól mutatja, hogy itt a korszellemnek megfelelően „áthangszerelt” történettel van dolgunk.

Bodi László a mű szerzőjét, Leopold Alois Hoffmannnt az új jozefinista értelmiség tipikus képviselőjének tartja. 1760-ban született Csehországban, ugyanúgy a breszlai jezsuita egyetemen tanult, mint Wittola, de nem lépett egyházi pályára, hanem tanulmányai elvégzése előtt Prágában telepedett le, és publicisztikáiból, valamint házitanítói állásból tartotta fenn magát. Nem sokkal később már Bécsben találjuk, mint a jozefinista reformok egyik legodaadóbb hívét. Itt indította el hetilapját, mely a bécsi katolikus prédikációk kritikájával foglalkozott (*Wöchentliche Wahrheiten für und über die Prediger in Wien*), rögtön kiváltva ezzel Migazzi érsek ellenállását. Az udvar támogatásával azonban a kiadvány nagyon népszerű lett Bécsben, ezerkétszáz példányban jelent meg. A kiadvány szerkesztésébe több egyházi reformer, köztük Wittola is bekapcsolódott. A hetilap 1782 áprilisától két éven keresztül, tehát a jozefinista egyházpolitika kibontakozásának időszakában jelent meg. Az időközben a bécsi szabadságküzdelem közé belépett Hoffmann ezt követően a *Realzeitung* munkatársaként dolgozott, majd 1784-ben a pesti egyetemre kapott professzori kine-

vezést. Később fokozatosan eltávolodott a felvilágosodás ideológiájától és a szabadkőművességtől, besúgói megbízatást vállalt, végül a felvilágosodás- és forradalomellenes propaganda egyik markáns képviselőjévé vált.⁴¹ A magyar történeti irodalom leginkább a II. Lipót trónra lépésekor megjelent két röpirat, a *Babel* és a *Ninive* szerzőjeként tartja számon. E két pamflet az 1790 júniusára összehívott országgyűlésre időzítve hevesen támadta a magyar rendek kiváltságait az uralkodói felségjogokkal szemben. Nem csoda, hogy pálfordulása miatt Hoffmann a kortársak heves támadásait volt kénytelen kiállni.⁴²

A műben leírt események történeti háttere a következő. 1546-tól kimutatható a hábánok szobotisti jelenléte, akik a többi anabaptista csoporthoz hasonlóan zárt közösségben éltek. Hozzájuk a következő évben újabb betelepülők csatlakoztak. Már az 1548. évi országgyűlés törvényt alkotott kiűzésükről (1548. évi XI. tc.), ezért el kellett hagyniuk otthonaikat, de néhány év múlva visszatérhettek: 1553-ban már lelkészt avattak. 1622-ben a Morvaországból elűldözött anabaptistákkal növekedett a számuk. A felekezeti üldözésük az 1670-es évek eseményeivel összefüggésben indult meg: 1674-ben Szelepcshény György prímás, 1688-ban pedig Kollonich Lipót, akkori győri püspök és kamaraelnök kísérelte meg katolikus hitre térítésüket, eredménytelenül. Ezután hosszú évtizedekig nem háborgatták őket, míg 1762-ben Mária Terézia rendeletet nem adott ki áttérítésükről. Ennek nyomán jezsuita térítők érkeztek Szobotistra, katolikus irodalmat terjesztettek közöttük, imaházaikban prédikációt tartottak, az ellenszegülők hangadóit kolostorba zárták és megbotozták, a katolikus hitre tért hábánoknak pedig kiváltságokat adtak. A gyermekeket katolikus hitoktatásban részesítették. A térítés mégsem volt teljesen „sikeres”, mert Szobotiston 1863-ig fennmaradt az anabaptisták vagyonszövetsége.⁴³

Nagylévárdon 1588-tól biztosan működött anabaptista gyülekezet, 1597-ben már két prédikátor is szolgált itt. A 17. század folyamán Nagylévárdot sem kímélték a háborús pusztítások, de felekezeti üldöztetésükről először 1688-ból van adat. Nyilván a szobotistiek elleni fellépéssel egy időben Kollonich Lipót megparancsolta a nagylévárdi anabaptisták gyermekeinek megkeresztelését. A győri püspök fellépése itt is eredménytelen maradt, pedig Nagylévárdon, mint a település földesura is intézkedhetett. Ezután Rákóczi kurucainak zaklatását leszámítva nyugodt időszak következett a nagylévárdiak életében, de Mária Terézia valláspolitikájával összhangban itt is megjelentek a jezsuita szerzetesek, 1761-ben már könyveket koboztak el az anabaptistáktól. Később a helytartótanács rendszeresen ellenőrizte áttérésüket.⁴⁴ A II. József uralkodása alatt történt események a kutatások alapján is ismertek: 1782-től újrakezdődtek a könyvel-

⁴¹ Bodi 1995. 128–138, 237–238.

⁴² Gaál 2003.

⁴³ Kirner 1935.

⁴⁴ Kirner 1937.

kobzások, Szobotistra pedig még 1787-ben is ellátogatott egy exjezsuita térítő, hogy német és szláv nyelven prédikáljon a habánoknak.⁴⁵

Hoffmann műve tehát egybecseng a későbbi kutatás eredményeivel, mind a Mária Terézia uralkodása alatti, erőszakos cselekményektől sem mentes térítésekre, mind pedig az 1780-as évek eseményeire vonatkozóan. Bár a mű kicsengése egészen mást sugall, végül is nem sokban különbözött a József uralkodása alatti gyakorlat a korábbiaktól, de úgy látszik, ez sem érte el a kívánt hatást.

Egy „bécsi” protestáns a magyarországi vallási viszonyokról

Harmadik forrásunk egy 1783-ban megjelent, szintén anonim röpirat,⁴⁶ mely a protestánsok sérelmeit sorolja fel a magyarországi klérus hatalmával, különösen a türelmi rendelet végrehajtásának megakadályozásával kapcsolatban. Joachim Bahlcke meggyőzően érvel amellett, hogy a mű szerzője a kor ismert alakja, Benczur József.⁴⁷ A munka, bár szinte kizárólag magyar vonatkozású, mégsem jelent meg magyar fordításban, pedig a fordítás elkészült, de máig kéziratban maradt.⁴⁸

II. József türelmi rendeletének végrehajtása elé a szerző szerint a Magyar Királyságban gördítették a legtöbb akadályt, pedig itt úgymond a lakosság fele protestáns. Vallásszabadságuk nem uralkodói kegy kérdése, de nem is csak a törvényektől függ, hanem a katolikus és protestáns rendek közötti szerződések, és mindenekelőtt a szuverén erdélyi fejedelmek és a magyar királyok között kötött békeszerződések is garantálják. Ezekből pedig nyilvánvaló, hogy a katolikus rendeknek nincs joga korlátozni a protestáns vallásgyakorlatot. A nagyhatalmú katolikus egyházi és világi méltóságok befolyása csak politikai kérdésekre terjed ki, de ettől nem függhet a vallás ügye.

A Magyar Királyságban négy rend van, de csak politikai értelemben. Felekezeti szempontból kettő: katolikus és protestáns, vagyis a magyar társadalom *Corpus Catholicorum* és *Corpus Evangelicorum* formációra oszlik. A katolikus részhez tartoznak a katolikus és görög egyesült prelátusok, grófok, bárók, nemesek és polgárok, az evangélikus, vagyis protestáns corpusba pedig azok a grófok, bárók, nemesek és polgárok, akik a két bevett protestáns felekezet egyikét

⁴⁵ Szebeni 1998. 142–143

⁴⁶ Benczur 1783.

⁴⁷ Bahlcke 2005. 314.

⁴⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 253. „Egy bécsi embernek levele, valamely Római Szent Birodalomban lakozó magyar barátjához, melyben a tolerancia vagy vallásbéli türelem állapotja s dolga Magyarországon, s annak előmenetele és akadályai, bátran és szabadon megvizsgálatnak.”

vallják magukénak. Ez utóbbiak a Bocskai, Bethlen és Rákóczi fejedelemmel kötött békék alapján egyenrangúak a másikkal.

A türelmi rendelet 1781. októberi publikálása után a protestánsok azt hiték, hogy mindenhol építhetnek templomot és iskolát, ahol száz, százhusz vagy még több protestáns lakik. A szerző szerint ötszáz ilyen település van az országban. Mégis csak 1782 novemberében kapták meg az első engedélyt Bazin számára. De ott sem a nyilvános, hanem csak a magán vallásgyakorlatra, azzal a korlátozással, hogy az alkalmazott lelkészek nem keresztelhetik meg az újszülötteket, nem eskethetnek és nem temethetnek. Valamint nem építhetnek saját költségükön evangélikus iskolát, hanem gyermekeiket a rendelkezésre álló katolikus iskolákba kell járatniuk. Ez pedig ellentétes a türelmi rendelettel. Itt is és más esetben is bebizonyosodott, hogy a helytartótanács vallásügyi bizottsága bírálta felül az uralkodó rendeletét. Ez a bizottság a hercegprímásból, két címzetes püspökből és néhány fiatal, tapasztalatlan és rövidlátó tanácsosból áll. Az ő döntéseiket csak felületesen tárgyalja a tanács, és ritkán bírálja azokat felül.

A tolerancia magyarországi siralmas helyzete elsősorban a püspökök és érsekek szinte korlátlan hatalmának következménye. Ennek a „Szent Ligának” a feje a bécsi bíboros érsek,⁴⁹ aki a váci püspökséget is bírja, valamint az egri püspök.⁵⁰ Utóbbi az ország leggazdagabb prelátusa. A mostani egri püspök pedig az egyik leghatalmasabb magyar mágnáscsaládból való. Ezenkívül nagy befolyása van a helytartótanácsban és a kancellárián. Egyházmegyéje hét vármegyére terjed ki. Majdnem minden felső-magyarországi főispáni kinevezés tőle függ, akiket ezért mintegy hűbéri függésben tart. De a legtöbb jelenlegi magyarországi püspök is az ő kreatúrája, és tőle kapja az utasításokat.

Ettől a két főpaptól függ az összes többi prelátus Magyarországon. Minden eszközt megragadnak, hogy a megyéket a püspökökön és az örökös főispánokon keresztül kézben tartsák. Ezek pedig minden olyan uralkodói rendelet végrehajtását megtagadják, amely nem áll érdekükben. II. József trónra lépésekor a klérus ismét megpróbálkozott azzal, hogy emlékiratban bebizonyítsa: a protestánsok csak megtűrt felekezetűek az országban, de az uralkodó belátta, hogy a 16. századi tolerancia eltörlése csak a vizályt és a török igát hozta az országra. Így protestáns alattvalóinak lelkiismereti és gondolatszabadságot (*Gewissens- und Meinungsfreiheit*) adott.

Mivel a klérus nem tudta a rendelet kiadását megakadályozni, annak végrehajtása elé akart akadályokat gördíteni. Többek között abba próbáltak belekötni, hogy megtalálható-e azokban a helységeken, ahol a protestánsok templomot akartak építeni, a száz család. Ha több helység akart összefogni közös templom építésére, akkor is településenként kellett kimutatni a száz családot. Ebben a

⁴⁹ Christoph Anton Migazzi (†1803)

⁵⁰ Eszterházy Károly (†1799)

mesterkedésben a szombathelyi püspök⁵¹ járt az élen. Végül az uralkodó rendeletet adott ki a filiák engedélyezéséről, de ez csak 1783 februárjában jelent meg, így a protestánsok újabb időt veszítettek. Ezután egyéb nehézségeket állítottak fel: be kellett mutatni az építendő templom tervét, igazolni kellett az építésre szánt pénz meglétét anélkül, hogy az adózó népet tovább terhelnék.

Azt a kérést is rendre visszautasítják, hogy azok számára, akik több mint egy órányi járóföldre laknak a protestáns templomtól, saját templomot emelheszenek. Így sokszor az öregek, betegek és a gyermekek is arra kényszerülnek, hogy esőben, hóban hosszú gyaloglás árán jussanak el a templomhoz. Az uralkodó minden eszközzel segíti a katolikus papok számának növelését, a nagyobb településeken több pap is szolgál. A protestánsok viszont más elbírálás alá esnek, pedig ők ugyanolyan hűséges alattvalói a császárnak, mint a katolikusok. Ráadásul a katolikus pap eltartása rendszerint többbe kerül, mint a protestáns lelkészé. Nem lenne-e előnyösebb, ha ezeknek a helységeknek papjuk lenne, akik jó erkölcsre nevelik híveiket? Nem nagyobb áldozat mérföldeket megtenni a legközelebbi templomig, vagy megfizetni a stólát? És akkor még nincs szó a kolduló barátokról, akik a protestánsoknak ugyanúgy terhükre vannak, mint a katolikusoknak. Az alamizsnaadás többbe kerül, mintha lelkészt és istentiszteletet tarthatnának.

Az is sérelmezhető, hogy a katolikus rendek azt követelik: azokban a helységekben, ahol a protestánsok 1681-ben nem rendelkeztek templommal, csak a magán vallásgyakorlat legyen engedélyezett számukra. 1681-ben még nem ismerték a különbséget nyilvános és magán vallásgyakorlat között. Mindenhol, ahol a protestánsok templommal rendelkeztek, nyilvános és szabad vallásgyakorlat illette meg őket. Nem az 1681. hanem az 1647. évi szabályozás a protestáns vallásszabadság alapja, mert azt az 1670-es években és 1681-ben erőszakkal vették el tőlük.

Arra való a nyilvános és magán vallásgyakorlat közötti különbségtétel, hogy a protestánsoktól, legyenek akármilyen társadalmi állásúak, kicsikarják a stóladíjat.

Az előbb felsorolt visszasságok fő oka, hogy a vallásügy szabályozását Magyarországon nemcsak a világi, hanem az egyházi hatóság is ellenőrzi. Korábban csak a világi hatóság volt jogosult efféle vizsgálatok lefolytatására, és a jelentés megtételére. Mária Terézia alatt tudta elérni a klérus, hogy a vallásügyet ne csak a világi, hanem az egyházi hatóság is tárgyalja. Ez abból a katolikus tévtanításból származik, hogy minden katolikus államban két egyforma hatalom létezik, a világi és az egyházi. Ezt tanítják az egyetemeken is. Szerencsére az örökös tartományokban már nem ez a helyzet, ott már belátták, hogy nem az állam van az egyházban, hanem az egyház az államban. A püspökök az államtól nyerik előjogaikat, birtokaikat és hatalmukat. Hogyan lehetséges hogy magukat *Isten és*

⁵¹ Szily János (†1799)

az Apostoli Szék kegyelméből kinevezett püspököknek hívják, ahelyett, hogy Isten és az Apostoli Király kegyelméből kinevezett főpapoknak neveznék magukat. Ha pedig egy püspök minden hatalmát a katolikus egyháztól kapja, akkor hogyan gyakorolhatja ezt a hatalmat a protestánsok felett? A vallásügy a magyar király felségjogai közé tartozik, ha tehát ő a protestánsokról rendelkezik, akkor ahhoz a püspököknek semmi közük sincs. Ezért az apostoli király felségjogához az lenne méltó, ha a protestánsok ügyében lefolytatott vizsgálatokat az egyháziak kizárásával csak világiak végeznék. De miután ez nincs így, olyan helyzet áll elő, mintha a világi hatalom volna alávetve az egyháznak.

A visszaélések megszüntetése érdekében a szerző javasolja, hogy (1) az uralkodó maradéktalanul szerezzen érvényt felségjogainak, mindenekelőtt pedig azoknak a törvényeknek, békéknek és uralkodói szabadságjogoknak, amelyek biztosítják a protestánsok szabadságát, és amelyeket a klérus, mindenekelőtt a jezsuiták és kreatúráik veszélyeztettek. (2) A főpapoknak csak annyi bevételi forrást biztosítson, amennyiből rangjukhoz méltóan megélhetnek. A javak, amelyeket birtokolnak nem az övék, hanem Krisztus egyházáé. Ők ezeknek csak kormányzói. (3) A főpapokat el kell távolítani az állami hivatalokból. Ők főpásztorok, az a feladatuk, hogy gondozzák a nyájukat, tehát ne hagyják el őket, hanem közöttük tartózkodjanak. Visszaéltek hatalmukkal, ezért maradjanak a Bibliánál, Breviáriumnál és a lelkipásztorkodásnál.

A protestánsok elleni fellépésben a kancellárián különösen O. püspök,⁵² a helytartótanácsban pedig M. és Z. címzetes püspökök⁵³ jeleskednek. M. horvát, nem is ismeri a magyar nyelvet, Z. pedig az egri püspök kreatúrája, aki nem tud németül. Mégis sok német nyelven szerkesztett jelentéssel foglalkozik. Ő emellett a protestánsok nagy ellensége. Egyszer nyilvánosság előtt olyan kijelentést tett, hogy inkább lenne muzulmán, mint protestáns. (4) Fontos lenne, hogy a vallásügyet ne katolikus egyházi hatalom, de ne is királyi dikasztérium tárgyalja, mert az tele van katolikusokkal. Már Mária Terézia elrendelte az 1765. évi országgyűlés után, ahol a rendek nem akarták bevezetni az urbáriumot, hogy minden kerületbe kiküldhető legyen egy katolikus és egy protestáns biztos, akiknek jogában áll az uralkodó nevében engedélyezni, hogy a protestánsok templomot, imaházat vagy iskolát építsenek, lelkészt és tanítót alkalmazzanak. Szükséges lenne, hogy ezeknek a biztosoknak világos rendelkezést adjanak, amelyhez mindenhol tartaniuk kell magukat. Szükség lenne továbbá a helytartótanácsban és a kancellárián egy olyan bizottság felállítására, amely két katolikusból és két protestánsból áll, és csak ez a bizottság tehetne javaslatot az uralkodónak a vallásügy tárgyában.

⁵² Okolicsányi Imre esztergomi kanonok, ansariai választott püspök (†1795).

⁵³ Mandich Antal, ekkor zágrábi kanonok és pristina választott püspök, később diakóvári megyéspüspök (†1815), valamint Zábráczy József egri kanonok és vegliai választott püspök (†1809). Az említettek tevékenységéről Mályusz Elemér is igen elítélő hangnemben nyilatkozik: Mályusz 1935. 292–300.

Végül (5) a protestánsokat fel kellene menteni a katolikus egyháziaknak fizetendő valamennyi kötelezettségtől. A katolikus klérust tartsák el a katolikusok, a protestánsok pedig tartsák el lelkészeiket. Ezt már az 1647. évi béke szövege is kimondja, amely a dekrétumba is bekerült.⁵⁴

A mű szerzője, Benczur József a jozefinista értelmiség jól ismert alakja. Jénai és hallei tanulmányai elvégzése után a késmárki evangélikus líceum rektora lett. 1776-ban a helytartótanácsnál nyert tanácsosi kinevezést, majd 1784-ben a kamarához került allajstromozónak. A kamara Budára költözése közben érte utol az uralkodói okirat, melyben Kollár Ádám utódjaként udvari könyvtárossá nevezték ki. De az írat olvasása közben szélütés érte, és meghalt.⁵⁵

Műve tehát a katolikus klérust a türelmi rendelet végrehajtásának ellehetetlenítésével vádolja, számunkra azonban még fontosabb magáról a rendeletről, valamint a magyarországi vallási viszonyokról alkotott véleménye.

A röpirat szövegéből teljesen egyértelmű, hogy Benczur a türelmi rendeletről a magyarországi bevett protestáns felekezetek vallásszabadságának megadását olvasta ki, noha mint láttuk, a rendelet szövege nem erről szól. Nehezményezi, hogy a protestánsok a Magyar Királyságban más elbírálás alá esnek, mint a katolikus alattvalók, pedig ez a rendelet szövegében is nyíltan megmutatkozik. József későbbi politikája azonban mégis Benczurt igazolta: uralkodásának második felében hozott rendeleteivel fokozatosan megszüntette a protestáns felekezetek nyilvános és magán vallásgyakorlata közötti különbséget. Több kisebb, a katolikus egyház elsőbbségét szimbolizáló korlátozás, mint például a protestáns halottkísérők éneklési tilalmának feloldása után 1785 ősztől a filiák engedélyt kaptak lakosságszámtól függetlenül minden egyházi cselekmény végzésére, majd az ehhez szükséges épület felhúzására. 1786 nyarától ezek a magán vallásgyakorlattal rendelkező helyek harangot is használhattak. Mivel pedig a haranghoz harangtorony is kell, ugyanezen év őszen torony építésére is engedélyt kaptak. 1788 őszen pedig az utcai kijárat nyitásának tilalmát is feloldotta az uralkodó. A korlátozó intézkedéseket ekkor már a személyi állományában megújított, a katolikus egyháziak helyett a jozefinista eszmékkel szimpatizáló világi hivatalnokokkal lecserélt helytartótanács és kancellária is elősegítette. Így a Benczur által követelt változások lassanként megvalósultak. Egy kérdésben azonban nem engedett az uralkodó: a stóladíjak megfizetésében. E nélkül egyrészt bizonytalannak ítélte meg a katolikus papság ellátását, másrészt mivel a protestáns gyülekezetek kevesebb kötelezettséggel tartoztak lelkészüknek, úgy ítélte meg, hogyha nem kell megfizetniük a területi-

⁵⁴ 1647. évi XI. tc. „A fizetéseket illetőleg; valamint az evangélikus rendek a katolikus plébánosok részére, úgy a katolikus rendek is az evangélikus papok részére, semmi fizetés teljesítésére se legyenek kötelezve.”

⁵⁵ Szinnyei 1891.

leg illetékes plébánosnak járó stóladíjat, annnyival könnyebb anyagi helyzetbe kerülnek, hogy ez még az áttérési hajlandóságra is kihatna.⁵⁶

Feltűnő, hogy Benczur művének érvrendszerében a 17–18. századi felekezeti harcok eszköztárát vonultatja fel. Régi követelése volt a protestáns rendeknek, hogy a német-római birodalmi példához hasonlóan a magyarországi politikai életben is meghonosítsák a *Status Evangelicus* intézményét, ezzel felekezeti kérdésekben egyenlő súlyú csoportot alkotva a katolikus rendekkel szemben. Ezt a törekvésüket természetesen a katolikus többség, különösen a klérus minden adandó alkalommal gátolni igyekezett. A *Status Evangelicus* törvényi elismerésére nem is került sor, noha „tagjai” sokszor hivatkoztak rá.⁵⁷ Ennél is beszédesebb, hogy az 1783-ban megjelent röpirat a katolikus többség által táplált vallási türelmetlenség következményének tartja az oszmán hódítást. Régi vád ez, amelyet korábban kölcsönösen megfogalmaztak az egymással szemben álló felek. Ugyanígy visszatérő elem a valláspolitikai küzdelmekben, hogy a másik fél csak erőszakkal csikarta ki kedvezőbb pozícióját: a katolikus rendek az 1606-tól kötött megállapodásokat tekintették semmisnek, mivel azokat az erdélyi fejedelmek fegyveres harc árán kényszerítették ki. A protestáns rendek pedig az 1681-től érvénybe lépő korlátozásokat ítélték erőszakosnak, mert azok az 1670-es évek agresszív politikája és a török háborúk utáni katonai helyzet árnyékában születtek meg.⁵⁸

A műből ezenkívül a jozefinista politika támogatása mutatkozik meg nyilvánvalóan. Ezen Benczur életútját ismerve nem is csodálkozhatunk. Megemlíti a rendek ellenszegülését az 1764–1765. évi országgyűlésen, pragmatikusan nem a Kollár Ádám munkája körüli hisztériát, hanem a jobbágységrendezésének elutasítását hozva fel. A kolduló rendek káros tevékenységének és az egyháziak világi befolyásának visszaszorítását pedig maga II. József sem indokolhatta volna meg szabatosabban.

Az előzőekben három propagandairatot tekintettem át a jozefinizmus első éveiből. Azért esett a választás erre a három műre, mert megítélésem szerint három különböző aspektusból bontják ki a türelmi rendelet hozta változásokat a magyarországi katolikus-protestáns viszonyban. A két katolikus szerző műve jól mutatja, hogy József uralkodásának első időszakában a valláspolitikai egyrészt jelentős változáson ment keresztül: a türelmi rendelet hatására a két bevett protestáns felekezet⁵⁹ tagjai korábban nem tapasztalt engedményeket értek el vallási életük terén, és a katolikus alattvalókkal egyenlő állampolgári jogokat nyertek. Ez a „fejekben” is nagy változást indított el: a korábbi elkeseredett

⁵⁶ Mályusz 1935. 413–432.

⁵⁷ Szijártó 2006. 269–277.

⁵⁸ Lásd többek között: Zsilinszky 1891–1897.

⁵⁹ Az ortodox felekezet egész más történelmi utat járt be. Ezért itt ezzel nem foglalkozom. Lásd: Szalay 1861; Berkó 1942.

szembenállást elkezdte felváltani a békés egymás mellett élés gondolata. Az államhatalom által szorgalmazott toleranciának azonban megvoltak a maga határai, valóban a szó eredeti értelmében vett *tűrelmet* és nem *vallásszabadságot* jelentett, hiába kérte ezt rajta számon Benczur József röpirata. Ez utóbbi a régi reflexek továbbélésére is jó példa, mint ahogy a szobotisti és nagylévárdi anabaptisták elleni fellépésben is visszaköszönnek a régebbi korok módszerei, még ha enyhébb formában is.

Bodi László II. József uralkodását az olvadás időszakaként jellemezte.⁶⁰ Ő ezt a cenzúra lazulására és ezzel összefüggésben az eszmék szabadabb áramlására értette, de hasonlata a vallási viszonyok enyhülésére is alkalmazható. A vallásszabadság kinyilvánításáig és a teljes vallási egyenlőség megteremtéséig még hosszú út vezetett, de a józsefi politika mérőföldkő volt ebben az irányban.

II. József rendszerét történetírásunk kudarcként jeleníti meg, hiszen rendeleteinek és így életművének nagy részét megsemmisítette halála előtt.⁶¹ Az 1790–1791. évi országgyűlés azonban magán viseli József politikájának lenyomatát, és távolról sem csak a rendi ellenállás, a függetlenségi és a nemzeti törekvések erősödését tekintve. Az 1791. évi XXVI. törvénycikk a türelmi rendelettel összhangban határozta meg a magyarországi protestánsok felekezeti és állampolgári jogait. Nem azért élt tovább József rendelete, mert azt nem vonta vissza halálos ágyán, hanem mert annak tartalmát a magyar rendiség – igaz, hosszú és elkeseredett vita után⁶² – beemelte a Corpus Jurisba.

A József uralkodásakor elindult olvadást tehát a felekezeti politika terén nem követte fagyos időszak.⁶³ Ebben a magyarországi klérus azon tagjainak is nagy szerepe volt, akik a felvilágosodás eszméinek hatására szakítottak a korábbi elutasító magatartással, és a más felekezetekkel való békés együttélést szorgalmazták. Az ő gondolkodásmódjukra jó példa Marx Anton Wittola ímént bemutatott munkája, de a magyarországi alsópapság tagjai között is találunk hasonló elkötelezettségű egyháziakat. Koppi Károly piarista szerzetes például 1787-ben megjelent egyháztörténeti művében szállt síkra a vallások békés egymás mellett élése érdekében. És ő is kiállt a józsefi egyházpolitika főbb irányelvei mellett.⁶⁴ E vékony egyházi réteg tagjai az ugyancsak a katolikus felvilágosodáshoz⁶⁵ kapcsolódó, nagyobb csoportot felsorakoztató reformkato-

⁶⁰ Bodi 1995.

⁶¹ Ifj. Barta 1978.

⁶² Marczali 1907. 256–261, 296–300.

⁶³ Különösen Meszlényi Antal nyomán hagyományosan ugyan a katolikus egyháztörténetírás is a jozefinista rendszer továbbéléseként tekint a II. József halála utáni évtizedekre, de itt a katolikus egyház szempontjából sérelmes intézkedésekre helyezi a hangsúlyt, nem a józsefi rendszer pozitívan értékelhető vonásaira: Meszlényi 1934.

⁶⁴ Forgó 2012. 126–128.

⁶⁵ Vö. Plongerón 1979.

licizmus követőinél⁶⁶ radikálisabb nézeteket vallottak, de a jozefinista korszak „olvasására” jellemzően egyházi tiltás nélkül folytathatták tevékenységüket (Wittola tárgyalt műve ugyan indexre került, de plébánosi működésében nem gátolták, Koppi ellen semmilyen egyházi vizsgálatot nem folytattak). Noha többségük József uralkodásának végén már elfordult a jozefinista politikától, mégis az uralkodó intézkedései mellett ők támogatták a katolikus tolerancia határait a 18. század utolsó évtizedeiben.

Források

[BENCZUR József]

- 1783 Schreiben eines Wienerers an einen im heiligen römischen Reiche wohnenden Ungarn, darinnen das Toleranzwesen in dem Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse freymüthig beurtheilet werden. H. n.

[HOFFMANN, Leopold Alois]

- 1783 Toleranz in Ungarn durch den Herrn Kardinal und Primas Fürst von Batthyány. Von Wille. Wien, Bey Sebastian Hartl in der Singerstraße.

MÁLYUSZ Elemér (s. a. r.)

- 1940 Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Budapest (A magyar protestantizmus történetének forrásai)

SINKOVITS, István (szerk.)

- 1968 Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. 2. kötet. Budapest

[WITTOLA, Marx Anton]

- 1782 A' Toleranziáról, a' Katholika Anyaszentegyháznak hitbéli fundamentumos tudománya szerint, egy austriai plébánusnak német nyelven irt levele. Némely Katholikus Keresztényeknek kívánságokra magyarra fordittatva. Pozsony–Kassa, Landerer Mihály.

Irodalom

BAHLCKE, Joachim

- 2005 Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790). Stuttgart (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Europa 23.)

Ifj. BARTA János

- 1978 A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit. Budapest

⁶⁶ Szelestei 2010. 100–112.

BELLÁGH Rózsa

- 1990 Szerencsi Nagy István, a Magyar Athenas folytatója. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 417–433.

BERKI Feriz

- 1942 A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése. Budapest

BODI, Leslie

- 1995 Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795. 2. kiadás. Wien (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts)

BRANDL, Manfred

- 1974 Marx Anton Wittola. Seine Bedeutung für den Jansenismus in deutschen Landen. Steyr (Forschungen zur Geschichte der katholischen Aufklärung 1.)

FORGÓ András

- 2012 Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István, Szűcs Zoltán Gábor. Budapest, 120–146.

GAÁL, Bernadett

- 2003 Leopold Alois Hoffmann életrajza 1792-ből. Lymbus 2003. 273–284.

HERSCHE, Peter

- 1971 Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 24. 280–309.
1977 Der Spätjansenismus in Österreich. Wien

KIRNER A. Bertalan

- 1935 A szobotisti baptisták. Egyháztörténeti jegyzetek. Budapest
1937 A nagylévárdi anabaptisták. Budapest

KOVÁCS, Elisabeth (Hg.)

- 1979 Katholische Aufklärung und Josephinismus. München

LEHNER, Ulrich L. – PRINTY, Michael (eds.)

- 2010 A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe. Leiden

MÁLYUSZ Elemér

- 1939 A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest

MARCZALI Henrik

- 1907 Az 1790/1-diki országgyűlés. 1–2. kötet. Budapest

MESZLÉNYI Antal

- 1934 A jozefinizmus kora Magyarországon 1780–1846. Budapest

MITROFANOV, Pavel

- 1910 Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Wien–Leipzig

PETRIK Géza (szerk.)

- 1891 Magyarország bibliographiája 1712–1860. 3. kötet. Budapest

PLONGERON, Bernard

1979 Was ist katholische Aufklärung? In: Katholische Aufklärung und Josephinismus. Hg. von Elisabeth Kovács. München, 11–57.

SZALAY László

1861 A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest

SZEBENI Olivér

1998 Anabaptisták. A reformáció harmadik ága. Budapest

SZELESTEI N. László

2010 Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról. Budapest

SZIJÁRTÓ M. István

2006 A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. Budapest

SZINNYEI József

1891 Magyar írók élete és munkái. 1. kötet. Budapest

ZSILINSZKY Mihály

1891–1897 A magyar országgyűlés vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. 2–4. kötet. Budapest